

Krzysztof Cieřlik

Gleb Uspienski i miesięcznik "Siewiernyj wiestnik"

Studia Rossica Posnaniensia 8, 45-51

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF CIEŚLIK
Szczecin

GLEB USPIENSKI I MIESIĘCZNIK „SIEWIERNYJ WIESTNIK”

Miesięcznik „Siewiernyj wiestnik” posiadał duże znaczenie w rosyjskim życiu literackim końca ubiegłego stulecia. Stanowił on bowiem w drugiej połowie lat osiemdziesiątych „najbardziej radykalne czasopismo w Rosji”¹, a w następnej dekadzie, po zmianie redakcji i programu, stał się pierwszym organem rosyjskiego modernizmu.

O obliczu pisma w ciągu pierwszych pięciu lat jego istnienia zadecydowała przede wszystkim grupa byłych współpracowników miesięcznika „Otieczestwiennyje zapiski”, w której skład wchodził m.in. N. Michajłowski, A. Pleszczejew, N. Staniukowicz i Gleb Uspienski. Zwłaszcza rolę i znaczenie w beletryście pisma tego ostatniego pisarza uznać należy za bardzo ważne.

Z powstaniem nowego organu łączył Gleb Uspienski duże nadzieje, oczekując, że „właśnie w miesięczniku «Siewiernyj wiestnik» uda się, biorąc za przykład «Otieczestwiennyje zapiski», zjednoczyć demokratyczne siły literatury”². Nowe czasopismo nie stało się jednak jego jedynym warsztatem pracy. O utwory ulubieńca czytelników demokratycznych zabiegały także z powodzeniem „Russkaja mysl” i „Wiestnik Jewropy”. Współpraca zaś z miesięcznikiem „Siewiernyj wiestnik”, aczkolwiek owocna i intensywna, nie wolna była od trudności i konfliktów. Ich przyczyną były zarówno prześladowania cenzury, jak i tarcia wewnętrzne w łonie redakcji.

Opozycyjna reputacja pisarza przysparzała co prawda pismu czytelników, ale również, z uwagi na to, że podlegało ono cenzurze prewencyjnej, powodowała ustawiczne interwencje władz kontrolujących prasę. Pisarz skarżył się na to wielokrotnie. W liście do redaktor naczelnej A. Jewrieinowej twierdził np. „Zawsze pisałem tak, że gdy zaczynałem pierwszy szkic, wiedziałem, jaki będzie dziesiąty. Tu, w tym czasopiśmie, po raz pierwszy przestałem wiedzieć”³.

¹ В. Д. Летов, *Короленко-редактор*, Ленинград 1961, с. 8.

² Н. Соколов, *Глеб Успенский. Жизнь и творчество*, Ленинград 1968, с. 223.

³ Г. И. Успенский, *Полное собрание сочинений*, т. XIV. Москва 1950, с. 107.

Również stały konflikt między narodnikiem N. Michajłowskim a zwolenniczką umiarkowanego eklektyzmu A. Jewrieinową sprawił, że Gleb Uspienski z grupą pisarzy narodnickich po blisko trzyletniej współpracy opuścił „Siewiernyj wiestnik” jesienią 1888 roku.

Mimo to twórczość Gleba Uspienskiego stanowiła jedno z największych osiągnięć pisma, wyraźnie górując nad utworami innych beletrystów — narodników. Jest to tym bardziej widoczne, że koronny genre autora *Władzy ziemi* — szkic — dominował w całej beletrystyce miesięcznika. Zjawisko to stanowiło pewną prawidłowość. Było oznaką demokratyczno-narodnickiego charakteru nowo powstałego organu, znamionowało jego nastawienie na penetrację bytu ludowego, sygnalizowało publicystyczny charakter utworów w nim zamieszczanych.

Właśnie szkic, „pierwszy zagospodarowujący dla literatury nowe obszary życia, rozwijający się głównie w okresach, gdy społeczeństwo pragnie poznać rzeczywistość, gdy w samym życiu rodzą się nowe zjawiska, a w procesie przeobrażenia rzeczywistości powstają ostre problemy związane z utwierdzeniem się nowego”⁴, był sztandarowym gatunkiem literatury demokratycznej i narodnickiej. Swoiste zmonopolizowanie tego genre’u przez pisarzy lewicy dostrzegali zarówno ich przeciwnicy ideowi, pragnący restytuować pozycję klasycznej powieści i noweli, jak i sami twórcy-demokraci, którzy podkreślali, często nie bez ostentacji i przekory, swą odrębność od dotychczasowej literatury, zarzucając jej szlacheckim przedstawicielom, że zajmują się zgłębianiem tajników psychiki wysublimowanych jednostek ze szkodą dla spraw obywatelskich.

Szkie zamieszczone w miesięczniku „Siewiernyj wiestnik” pochodziły jednak z okresu kryzysu literatury narodnickiej i miały piętno epigoństwa. Były to z reguły krótkie „obrazki z rzeczywistości”, których rozwlekłe opisy bytu ludowego sąsiadowały z powielanymi wielokroć wątkami fabularnymi, stanowiącymi nierzadko jedynie ilustrację z góry powziętej tezy. Tę ostatnią wypowiedziano czasem *expressis verbis*, bo „obawa przed dwuznacznością ideową, niedopowiedzeniem powodowała często u pisarzy-demokratów potrzebę dopełnienia obrazów formułami”⁵. Schematyzm, niepogłębiony wizerunek duchowy bohaterów, brak wiarygodnej motywacji psychicznej ich postępowania, sentymentalizm i czułośćkowość sprawiały, że utwory te nie wznosiły się ponad poziom drugorzędnej literatury późnonarodnickiej.

Epigoństwo beletrystów miesięcznika „Siewiernyj wiestnik” wyraźnie podkreśla rolę literacką Gleba Uspienskiego jako reanimatora szkicu, pisarza, który potrafił odnaleźć w tym gatunku nowe możliwości twórcze.

Szkie G. Uspienskiego powstawały z różnorodnych inspiracji. Wiele z nich stanowiło plon jego wędrówek reporterskich po całym imperium. Inne

⁴ Н. Соколов, *Мастерство Глеба Успенского*, Ленинград 1958, s. 46.

⁵ *История русской литературы*, Москва—Ленинград 1956, s. 317.

były rezultatem dociekań ekonomicznych, przy czym dane statystyki, które autor podobnie jak wszyscy narodnicy sumiennie studiował, porównywał on z własnymi obserwacjami. Punktem wyjścia niektórych utworów mogła być przypadkowo podsłuchana rozmowa, którą pisarz, wierny narodnickiemu zamilowaniu do dialogu, przytacza zazwyczaj w całości.

Jeszcze inne bywały swoistą, pełną dygresji recenzją świeżo przeczytanej książki. Zdarzało się, że w jednym utworze autor poruszał szereg nie związanych ze sobą kwestii, co czyniło wrażenie pozornego chaosu, zwłaszcza że opisy wydarzeń, scenki rodzajowe, dialogi bohaterów przeplatały się w nich z obszernymi dygresjami odautorskimi. Splot literatury i publicystyki, obecność w szkicu obszernych dywagacji autora — „nowa maniera” G. Uspienskiego, którą zaczął stosować w latach osiemdziesiątych, przez długi czas była nawet przez życzliwych mu krytyków poczytywana za przewinienie przeciw kanonom artyzmu, regres twórczy pisarza⁶. Nawet jego przyjaciel N. Michajłowski nie pochwalał, lecz jedynie usprawiedliwiał „chaotyczną” metodę twórczą, tłumacząc ją pasją moralizatorską. „Wszak bryzgi krwi — twierdził krytyk — tylko przez szczęśliwy wypadek mogą ułożyć się symetrycznie”⁷. Rzekomy chaos szkiców G. Uspienskiego porządkowany był jednak przez swoisty liryzm pisarza: troskę obywatelską i pasję badawczą, każącą mu bezustannie zgłębiać procesy społeczne oraz psychologiczne zjawiska współczesności. Tym tłumaczy się fakt, że pozornie bardzo obszerna tematyka szkiców sprowadzić się da do jednego zasadniczego problemu: wszechstronnego, wieloaspektowego wizerunku Rosji epoki ruiny bytu patriarchalnego i początków kapitalizmu. Podobieństwo treściowe i wspólna myśl, przepajająca utwory pisarza pozwoliła mu łączyć je w cykle tematyczne, które wielu historyków literatury uważa za nowy, charakterystyczny dla G. Uspienskiego gatunek literacki. W miesięczniku „Siewiernyj wiestnik” pisarz opublikował m.in. większość szkiców z cyklów *O czymś (Koj-pro-czto)* oraz *Żywe cyfry*.

Tematem większości utworów G. Uspienskiego była wieś. Kontynuując myśl przewodnią wcześniejszego cyklu *Władza ziemi* G. Uspienski poetyzował niekiedy pracę rolnika i idealizował jego obyczaje. Taki jest ton i zamysł szkicu *Jesienią*⁸.

Zgodnie jednak z poetyką uprawianego przez siebie gatunku literackiego wprowadza on najczęściej do swoich utworów element ostro polemiczny: przeciwstawienie chłopskiego i „pańskiego” stylu bytowania.

W utworze zatytułowanym wymownie *Dwa sposoby życia*⁹ autor sugeruje,

⁶ А. Скабичевский, *История новейшей русской литературы*, Санкт-Петербург 1898, s. 263.

⁷ Н. К. Михайловский, *Литературно-критические статьи*, Москва 1967, s. 338.

⁸ Г. И. Успенский, *Осенью*, „Северный вестник” 1887, nr 11, s. 237 - 244; „Северный вестник” 1887, nr 12, s. 218 - 244.

⁹ Г. И. Успенский, *Два строя жизни*, „Северный вестник” 1887, nr 1, s. 149 - 160.

że bliski przyrodzie, moralnie zdrowy chłop już tylko z charakteru swych codziennych zajęć posiada o wszystkim swą „nieuczoną wiedzę”, a zarazem pełnię człowieczeństwa. Nie ma jej natomiast tradycyjna inteligencja szlachecka ani nowi rycerze pierwotnej akumulacji. Autor rozpatruje intymne strony życia ludzkiego: miłość, życie rodzinne, rolę i posłannictwo kobiety. Sugeruje on, że w rodzinie burżuazyjnej i szlacheckiej mężczyzna, ograniczony wąską specjalnością, widzi mały odcinek otaczającej go rzeczywistości, kobieta zaś deformuje swoją psychikę i tryb życia ograniczając się do sfery zajęć domowych i zabaw salonowych. Kompromitacja stylu życia rodzinnego klas uprzywilejowanych stanowiła ważki głos pisarza w toczącej się podówczas dyskusji o emancypacji kobiet. Była ona też wyrazem jego przemyśleń filozoficznych, zbieżnych z tezami P. Ławrowa i N. Michajłowskiego, a pod wielu względami prekursorskich, antycypujących bowiem jeden z kluczowych problemów filozofii następnego stulecia — zagadnienie alienacji człowieka.

Apoteoza bytu chłopskiego — echo starej teorii pisarza o władzy ziemi nad człowiekiem i poezji trudu rolnika — nie mogła jednak być głównym motywem jego twórczości w ósmej dekadzie dziewiętnastego wieku. W twórczości jego bowiem nad swoiście przetransponowaną utopią narodnicką wzięła górę rzetelność obserwatora realnych procesów rozwarstwienia i pauperyzacji wsi.

Autor potrafił przedstawić wkraczający do wsi rosyjskiej kapitalizm z nieodłączną od niego proletaryzacją, akumulacją pierwotną, powodującą nędzę milionów chłopów. Proces ten odmalował pisarz w opowiadaniu *Ćwierć konia*¹⁰. Autor — myśliciel i obserwator życia najpierw mówi w nim czytelnikowi o tragicznej statystyce, obrazującej położenie gospodarcze wsi, potem zaś ilustruje te dane obrazem z życia. Tego rodzaju „naukowa” metoda szkicu, której źródłem — jak twierdzi W. Kuleszow¹¹ — były eksperymenty twórcze naturalistów i doktryna „zolaizmu” uwydatniała społeczny wymiar problemu.

Przykładem utworu, w którym pisarzowi na gorąco udało się uchwycić moment inwazji nowej gospodarki do patriarchalnej wioski, jest opowiadanie *Kariera Piotrusia*¹². Autor przedstawił w nim całą słabość dotychczasowego porządku życia na wsi, kruszącego się, poddającego się bez walki nadeciągającym nowym czasom. Nie wierzy jednak on w szczęście swojego bohatera i powątpiewa, czy w nowych warunkach jest ono w ogóle możliwe.

Nienawiść do nowego ustroju każe pisarzowi skupiać uwagę na jego negatywach. Dlatego też opisuje głównie losy wykorzenionych przez nędzę z rodzinnej zagrody poszukiwaczy pracy i zarobku. Przedstawiając losy wę-

¹⁰ Г. И. Успенский, *Четверть лошади*, „Северный вестник” 1888, nr 1, s. 176 - 190.

¹¹ В. И. Кулешов, *История русской критики XVIII - XX вв.*, Москва 1972, s. 400.

¹² Г. И. Успенский, *Петкина карьера*, „Северный вестник” 1886, nr 12, s. 8 - 17.

drownego ludu i świeżej daty robotników, pisarz nie zajmował się prawie ich nędzarskim budżetem; uwagę jego przyciągała demoralizacja nieodłączna od migracji i zmiany form bytowania. Akcentowanie etycznej strony procesów społecznych wprowadza do pisarstwa G. Uspienskiego nuty podobne do późniejszej twórczości L. Tołstoja¹³.

Wielokrotnie pisarz przedstawia egoizm i obojętność wobec cierpień innych, które niesie „amerykanizacja” życia rosyjskiego. Przykłady atrofii poczucia moralnego przytacza G. Uspienski m.in. w szkicu pod charakterystycznym tytułem *Czasu brak*¹⁴ — przedstawiając bezlitosną walkę konkurencyjną atomizującą i niszczącą moralnie jednolite dawniej środowisko, a nawet jego najmniejszą komórkę — rodzinę.

Największą zgryzotą autora, którą dzieli się z czytelnikiem w obszernych komentarzach, stanowi fakt, że zepsucie moralne zatacza coraz szersze kręgi. „Nasza święta Ruś zachorowała na konflikty rodzinne”¹⁵ — stwierdza z melancholią pisarz. Gdzie indziej zaś¹⁶ opowiada historię sprzed laty o buncie chłopów pańszczyźnianych przeciw zaczepkom ekonomów i przeciwstawia ją współczesnemu rozluźnieniu obyczajów robotnic, oderwanych od wsi i rodziny.

Pochwała starych czasów, a nawet ich pewna idealizacja, łączyła narodnictwo z tołstoizmem¹⁷, dlatego można uznać, że i ta druga doktryna inspirowała w pewnym stopniu późną twórczość G. Uspienskiego. Obie retrospektywne utopie nie mogły jednak wskazać autorowi rozwiązania trapiących go problemów.

Poczucie bezradności wobec nowych form życia — źródło pesymizmu pisarza, a najprawdopodobniej i przyczyna jego późniejszej choroby — różniło szkice G. Uspienskiego od tego typu utworów wielu ortodoksów narodnickich.

Odejście od kanonów przestarzałej doktryny wpłynęło zarazem na zmianę formy szkicu, spowodowało odnowę tego gatunku literackiego.

Nowe elementy uwidaczniają się w stylu pisarza oraz w strukturze jego utworów.

Radziecka badaczka twórczości G. Uspienskiego¹⁸ zwróciła uwagę na to, że zastępuje on obiektywną narrację przez pełne zdumienia pytania i apelacje do sumienia czytelników.

¹³ Н. Соколов, *Мастерство Глеба Успенского*, op. cit., s. 69.

¹⁴ Г. И. Успенский, *Недосуг*, „Северный вестник” 1887, nr 9, s. 165 - 179.

¹⁵ „Северный вестник” 1887, nr 2, s. 222.

¹⁶ Г. И. Успенский, *Добавление к рассказу „Квитанция”*, „Северный вестник” 1888, nr 2, s. 157 - 176.

¹⁷ Рог. Б. В. Михайловский, *Избранные критические статьи*, Москва 1967, s. 263.

¹⁸ Н. М. Марьягина, *Некоторые особенности изображения персонажей в очерках Глеба Успенского последних лет (1884 - 1890)*, „Ученые записки Московского областного пединститута” 1960, т. LXXXVI, s. 191 - 226.

G. Biały¹⁹ zaś w stylu autora *Władzy ziemi* dopatruje się jego związków z chłopskim widzeniem świata. Zauważa on je w korelacji naiwności, jaka, według Lenina, jest typową cechą antykapitalistycznego protestu chłopskiego, z uczuciem zdziwienia, zdumienia, częstym u omawianego pisarza. Niepewność, strach, złe przecucia, pochwała starych czasów, mozolne poszukiwanie prawdy, zamiast, jak bywało u innych autorów, tylko jej wyrokowania, skłonność do utopii rustycznych — wszystko to — według G. Białego — łączy twórczość G. Uspienskiego z właściwościami psychicznymi ludu wiejskiego.

N. Pruckow²⁰ liczne w szkicach autokomentarze, dodatki publicystyczne do obrazu artystycznego uważa za wyraz braku wiary w zrozumienie przez czytelnika myśli przewodniej autora. Zaś jego sceptycyzm i pesymizm kwalifikuje jako próby przezwyciężenia starych iluzji. Zwraca on także uwagę, że nastrój niedowierzania, wątpliwości i zdumienia nieprawościami świata wspólny jest dla wielu utworów G. Uspienskiego, N. Michajłowskiego i L. Tołstoja. Ta wspólna cecha twórczości różniących się od siebie pisarzy ma — jak się zdaje — źródło w fakcie, że wszyscy oni, choć każdy na swój sposób, starali się zgłębić i przedstawić światopogląd rujnowanej przez kapitalizm klasy chłopskiej i dlatego musieli wyrazić uczucie oburzenia moralnego, które, jak sugeruje E. Fromm²¹, jest stałą cechą tej warstwy społecznej. Natomiast teza N. Pruckowa o niewierze w zdolności adaptacyjne czytelnika, jako przyczynie silnego elementu publicystycznego w późnej twórczości omawianego autora, wydaje się dość jednostronna. Liczne i namiętne tyrady, odbierane przez wielu współczesnych niemal jako niechlujstwo artystyczne, stanowią raczej zewnętrzny wyraz liryzmu przepajającego szkice. Twórca, nie będąc w stanie przedstawić uniwersalnych rozwiązań nabrzmiałych problemów społecznych, o których pisał, dzieli się z czytelnikami wątpliwościami, wprowadza go w swój proces twórczy, pokazuje nie tylko myśl gotową, lecz i jej kształtowanie się. W ten sposób on sam staje się bohaterem swoich utworów, jego troska obywatelska i męka twórcza są nie mniej ważne niż losy bohaterów, którym formalnie utwór jest poświęcony.

Ta strona późnych szkiców G. Uspienskiego posiada pewne cechy wspólne z właściwościami metody twórczej przeciwstawnego narodnictwu modernistycznego nurtu literatury rosyjskiej, w którym żywił liryczny przepajał utwory należące do wszystkich gatunków literackich. G. Uspienski był więc nie tylko najwybitniejszym klasykiem szkicu, ale i jego odnowicielem. Cenę za ożywienie starego gatunku stanowiły odstępstwa od wielu skostniałych kanonów literatury narodniczej.

¹⁹ Г. А. Бялый, *О некоторых чертах реализма Глеба Успенского*, „Ученые записки Ленинградского университета” (серия филологических наук) 1957, вып. 33, № 229, с. 146 - 174.

²⁰ Н. И. Пруцков, *Своеобразие реализма Глеба Успенского*. W: *Проблемы реализма литературы XIX века*, Москва — Ленинград 1961, с. 261, 273.

²¹ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, Warszawa 1970, s. 105.

КШИШТОФ ЦЕСЛИК

ГЛЕБ УСПЕНСКИЙ И ЖУРНАЛ „СЕВЕРНЫЙ ВЕСТНИК”

Резюме

Автор статьи пытался проанализировать сотрудничество Глеба Успенского с журналом „Северный вестник” и на этом основании оценить главные тенденции в позднем творчестве этого писателя.

Участие Глеба Успенского в журнале не было случайным, так как „Северный вестник” продолжал во второй половине восьмидесятых годов традиции „Отечественных записок” и объединил большинство их бывших сотрудников.

Очерки Глеба Успенского были удачной попыткой обновить этот жанр, который в творчестве поздних народников переживал кризис, характеризовался эпигонством и схематизмом. „Новая манера” Глеба Успенского и его экспериментальный очерк, который на русской почве представлял собой своего рода эквивалент творческих опытов западноевропейских натуралистов, позволял писателю соединить традиционное описание народного быта с использованием статистических данных, а также с собственным авторским комментарием.

Связанные с доктриной народничества и с учением Льва Толстого антикапиталистические тирады Глеба Успенского, рассуждения, в которых автор демонстрирует свои поиски, сомнения и творческую муку, являются источником лиризма произведения, наличие которого парадоксально связывает реалиста Глеба Успенского с некоторыми чертами прозы модернизма.

GLEB USPENSKI AND “SEVERNYI VESTNIK” MONTHLY

by

KRZYSZTOF CIEŚLIK

Summary

The author of the article attempted to analyse Gleb Uspenski's contributions to the “Severnyi vestnik” monthly and on the basis of this tried to describe the main trends in the later works of the writer.

Gleb Uspenski's contributions to the activities of the periodical were not accidental since “Severnyi vestnik” constituted, in the second half of the 80s of the nineteenth century, a continuation of “Otechestvennye zapiski” monthly and assembled the majority of the previous periodical's ex-contributors.

Gleb Uspenski's essays constituted a successful attempt at the revival of the literary genre which in the literary output of the Narodniks passed through a period of decline; it was characterized by epigonous writings and schematism. “The new manner” of the writer and his experimental essay, which on the Russian ground was a peculiar equivalent of creative experiments of West-European naturalists, allowed him to combine the traditional description of the life of common people with the use of statistical data as well as with the author's own commentary.

Gleb Uspenski's anticapitalistic tirades, written in the spirit of the Narodniks and late writings of Lev Tolstoi, in which the author presents his searches, irresolutions and suffering of creating are conducive to the peculiar lyricism of his text, which — paradoxically enough links Gleb Uspenski, the realist with the fiction of modernism.